

Termeni autohtoni și de origine latină din domeniul pastoral în albaneză și română

Cercetarea elementelor pe care limbile din Sud-Estul Europei le conservă din latină are o lungă și deosebit de bogată tradiție. O chestiune în continuă dezbatere este cea a definirii raporturilor între termenii pe care româna i-a moștenit din latină și cei pe care i-a împrumutat albaneza. H. Mihăescu (1993), G. R. Solta (1980), I. Șiadbei (1957 a, b), Al. Rosetti (1986), E. Çabej (1976 a, 1976 b), I. Fischer (1985), Agnia Desnickaja (1987 a, b), E. Banfi (1985), G. B. Pellegrini (1980, 1992), C. Poghiric (1983), J. Kristophson (1988), H. Haarmann (1972), Gr. Brâncuș (1983, 1991), N. Saramandu (1983, 1989), M. Sala (1980, vezi și Coteanu, Sala 1987) – pentru a aminti numai o parte a celor care, în ultimele decenii, s-au ocupat de acest subiect – încearcă să stabilească inventarul cât mai complet de termeni, repartizarea lor pe zone dialectale și pe domenii lexicale, evoluția fonetică și semantică, raporturile cu termenii autohtoni. Întrebarea la care se caută un răspuns cât mai nuanțat privește existența sau nu a așa-numitei latine balcanice, pe care cercetările anterioare asupra românei și dalmatei și asupra elementelor latine din albaneză, din limbile slave de sud și din neogreacă considerau a o fi demonstrat. În disputa dusă în jurul acestui concept, în definirea căruia și susținătorii săi sunt de părere că trebuie aduse noi precizări, un loc esențial ocupă judecarea convergențelor și divergențelor dintre albaneză și română. Luarea în considerare numai a convergențelor sau numai a divergențelor falsifică imaginea relațiilor dintre cele două limbi și poate duce la exagerări ca cele susținute recent de G. Schramm¹.

Adept al teoriei lui G. Weigand, după care albaneza și româna s-au format pe un teritoriu foarte limitat, situat în vestul Bulgariei actuale, G. Schramm aduce ca argument și faptul că strămoșii românilor, agricultori alungați din regiunea dintre Sava și Dunăre de venirea slavilor pe teritoriul mai sus menționat, și-ar fi însușit păstoritul nomad de la strămoșii albanezilor, ocupație care ar fi înlocuit cu totul practicarea agriculturii, devenind pentru ei, chiar mai mult decât pentru albanezi, exclusivă. La aceasta, G. Schramm adaugă și afirmația, preluată tot de la G. Weigand, că o serie de termeni de origine latină ar fi rămas în română nu prin conservare directă, ci prin împrumut din albaneză.

De aceea ni s-a părut interesant să ne oprim asupra terminologiei pastorale autohtone și de origine latină din albaneză și română, alegând o serie de termeni dintr-un inventar deosebit de bogat. Aspectul asupra căruia ni se pare necesar să

stăruim este acela că albaneza, care s-a format pe un teritoriu care a cunoscut o puternică romanizare, nu a devenit limbă romanică. Ea are însă o însemnată influență latină. Studiile, între alții, ale lui G. Stadtmüller (1941), E. Çabej, H. Mihăescu, Agnia Desnickaja, G. R. Solta încearcă să lămurească în ce măsură păstrarea albanezei este rezultatul izolării lingvistice sau, dimpotrivă, s-a petrecut în condițiile bilingvismului și deci ale unor contacte neîntrerupte și multiple între vorbitorii idiomului autohton și latină. Iar terminologia păstoritului oferă câteva date interesante despre felul în care aceste contacte între viitoarea albaneză și latină trebuie să fi avut loc; după părrerea noastră, această terminologie pledează tocmai împotriva izolării vorbitorilor idiomului autohton. De asemenea, credem că putem pune în lumină o parte din căile convergente, dar și divergente prin care albaneza și româna își structurează terminologia în discuție.

Ne-am oprit, așadar, la o serie de termeni referitori la următoarele noțiuni: „pășune“, „stână“ (adăpostul animalelor), „turmă“, „păstor“, „produse din lapte“.

Denumirea pentru „pășune“ în română continuă termenul propriu care în latină desemnează această noțiune, PASTIO, PASTIONIS, termen păstrat în mai multe limbi romanice. De asemenea, verbul *a paște* provine din lat. PASCIO, PASCERE (din aceeași familie cu PASTIO), care s-a conservat în toate limbile romanice. Albaneza, însă, a împrumutat lat. COLERE „a cultiva, a munci pământul“, căruia, spre deosebire de limbile romanice care l-au păstrat (printre care nu se află și româna), i-a dezvoltat sensul pastoral². De la acest verb, *kullo* „a paște“, derivatul *kullošë*, *kullotë* este termenul generic pentru „pășune“. În albaneză au mai fost împrumutați și alți termeni pentru terenurile de pășunat pe care îi putem considera o dovadă a relațiilor între populația autohtonă și vorbitorii de limbă latină. Din familia mai sus amintită a lui PASCIO și PASTIO, PASTIONIS, termeni continuați în română, dar nu și în albaneză, albaneza a împrumutat un derivat neatestat, pe care limbile romanice nu îl continuă, *PASTURATICUM > *pashtrak* „taxă pentru pășunat; locul comun pentru pășunat al unei comunități, izlazul unui trib de munte“³. Pentru aceeași noțiune, și anume „loc de pășune al unui sat, al unei comunități rurale“, albaneza posedă și un derivat de la lat. COHERES, COHEREDIS „comosțenitor“. Acest termen albanez, *kujrt*⁴, nu are, de asemenea, corespondențe în limbile romanice și se referă la o noțiune importantă a dreptului cutumiar albanez (Kanun-ul lui Lekë Dukagjini⁵).

Interesantă este și opoziția stabilită între termenul autohton *mal* „munte“ și împrumutul din latină, *vërrri*. Primul se referă la locul unde își petrec vara păstorii cu turmele, în vreme ce al doilea este denumirea pentru „pășune de iarnă“. Acest al doilea termen are un etimon latinesc greu de precizat. După unii autori, este vorba de un presupus *HIBERNINUM, căruia i-ar corespunde forma HIBERNIVUM, continuată de arom. *arniu* „iernat“⁶; după alții, etimonul este HIBERNUM „(timp) de iarnă“, păstrat în toate limbile romanice pentru a denumi anotimpul (în română, sub forma de pl. HIBERNA > *iarnă*)⁷. A treia etimologie posibilă este *INVERNUS, care ar explica și unele forme din italiană și dalmată⁸. De remarcat

este faptul că albaneza nu folosește termenul latinesc ca să denumească anotimpul, pentru care există un cuvânt autohton, ci pentru o noțiune specială, pășunea folosită iarna. Intrând în opoziție cu *mal* „munte“, *vërri* este denumirea pentru „pășunea de la câmpie, din timpul iernii“, unde, probabil, avea loc contactul cu populația latinofonă. Observăm de asemenea că *mal*, denumirea autohtonă pentru „munte“, intră într-o altă opoziție cu termeni de origine latină, și anume cu denumirile pentru „câmpie“: alb. *fishë* < lat. FUSUS „larg răspândit“, *campi fusi in omnem partem* și *shesh*, provenind, ca și rom. *șes*, din lat. SESSUS. Revenind la opoziția *mal* „munte“, locul unde se petrece vara cu turmele și *vërri*, pășunea de iarnă, amintim că în limba română îi corespunde perechea *munte / țară*, asociată cu perechea cu semnificație pastorală: *vărat / iernat*. Româna, de altfel, continuă din latină verbul HIBERNARE: *a ierna* (cu turmele) (DA). Rom. *țară* (DLR, s.n.) < TERRA dezvoltă un foarte bogat sistem de sensuri care îi este specific și care o deosebește de celelalte limbi romanice⁹.

În ceea ce privește denumirea pentru „adăpostul animalelor“, în română există termenul cu origine autohtonă probabilă, *stână*, care a concurat denumirea de origine latină păstrată în aromână, CASEARIA (*cășare*)¹⁰. Albaneza a împrumutat din latină un termen pentru a denumi stâna din timpul iernii: MASSA „masă, bloc, cantitate“, păstrat dialectal în italiană cu sensul „fermă“, dar specializându-se pentru domeniul păstoritului numai în albaneză: alb. *mashën* „stână, casă, adăpost pe pășunea de iarnă“¹¹.

Dintre termenii referitori la „turmă“, albaneza a împrumutat lat. GREX, GREGIS „turmă, cireadă, cârd“, termen propriu, continuat și în italiană, spaniolă, portugheză¹² și lat. TUFA, termen cu origine și semantică nesigure. Albaneza a dezvoltat sensul „mulțime de oameni, turmă de animale“, cu totul diferite de sensurile corespondentului său, rom. *tufă*¹³. Termenul militar TURMA „escadron de cavalerie“ avea și sensul „mulțime, ceată, gloată“. Acest ultim sens a fost conservat de alb. *turmë*, în vreme ce rom. *turmă* este termenul pentru mulțimea de vite (mai ales mici). Albaneza a specializat, pentru sensul pastoral al rom. *turmă*, varianta cu metateză *trumë*, căreia îi corespunde ca formă în sardă *truma* „herghelie de cai“¹⁴.

Deosebit de interesantă este evoluția unicului termen de origine latină în albaneză din seria denumirilor de ocupații în domeniul păstoritului. Româna continuă BOVARIUS, CASEARIUS, OVIARIUS, *PECORARIUS, PASTOR, PORCARIUS¹⁵. Albaneza a împrumutat numai BUBULCUS „văcar“ (în limbile romanice occidentale se continuă o variantă neatestată *BUFULCUS¹⁶) pentru care româna are BOVARIUS. Având un termen autohton pentru noțiunea de „păstor“ (*bërue*, mai nou *bari*, substantiv derivat de la un verb însemnând „a duce, a purta, a păzi, a avea grijă“)¹⁷, albaneza a specializat termenul de origine latină *bujk* (forma mai veche *bulk*) pentru a desemna pe cel care ară, care lucrează pământul. Limbile romanice occidentale păstrează cuvântul cu sensul „văcar“. Într-un text din secolul al XVI-lea, alb. *bujk* este echivalentul lui ARATOR din textul latin pe care îl traduce (opunându-se termenului pentru „secerător“)¹⁸. H. Mihăescu¹⁹ explica trecerea

de la sensul de „văcar, bouar“ la cel de „țăran“ prin aceea că, fiind vorba de o populație de păstori, denumirea pentru „cioban“ devenea echivalentă cu cea pentru „țăran“. Am observa mai întâi că este vorba de denumirea pentru crescătorul de vite mari și nu de vite mici (oi, de exemplu) cum ar fi fost mai curând de așteptat în cazul albanezilor, imaginați de obicei în chip exagerat ca o populație de păstori transhumanți sau chiar nomazi. În albaneză, lat. BUBALUS, numele animalului de la care derivă numele de agent BUBULCUS, a fost împrumutat cu sensul păstrat și în limbile romanice occidentale, de „bivol“ (nu de „bou sălbatic“, ca în română)²⁰. Cu bivolul, în Albania s-a arat până la cel de al doilea război mondial, abia după război fiind înlocuit bivolul cu boul, la arat (FES, p. 123). În al doilea rând, albaneza a creat pentru noțiunea „țăran“ un derivat de la *fshat* „sat“ (< lat. FOSSATUM, păstrat și în română, *sat*). După părerea noastră, *bujk*, *bulk*, este „cel care lucrează pământul“. Ne întrebăm, așadar, dacă nu este mai plauzibil ca *bujk* < BUBULCUS să fi însemnat la un moment dat „cel care avea boii și care îi folosea“, de pildă la arat.

În schimb, importanța ocupației păstoritului între albanezi, ca și între români, credem că este mai bine pusă în lumină de evoluția semantică a unor denumiri referitoare la „produsele din lapte“. Rom. *frupt* continuă lat. FRUCTUS „produs, rod, fruct“, păstrat în toate limbile romanice și împrumutat și în albaneză cu sensul „fructă, fruct“. În română, sensul este „lapte, lăptărie, produse din lapte; aliment gras“. Fiind hrana de bază a unei populații de păstori, lăptăria era oprită în post și de aceea a devenit sinonimă cu mâncarea de dulce, nu de post (DA; ILR II 1969, p. 138). Ni se pare interesant să atragem atenția asupra unei paralele cu limba albaneză. Termenul autohton *bulmet* „lapte; tot ceea ce se produce din lapte“ se leagă de verbul *përmëletem* „a strica postul, a încălca postul“ și de *bulmej* „a pune untură, ulei, grăsime în mâncare“²¹. Pentru albaneză credem, deci, că este de presupus următoarea evoluție paralelă cu cea din română: de la verbele cu sensul „a unge cu grăsime“ și apoi „a călca postul, a strica postul, a nu-l respecta“ se creează un postverbal care desemnează „produsele de lapte“, tot ca o denumire specifică a hranei esențiale pentru o populație ocupându-se cu păstoritul și cu agricultura rudimentară.

În încheiere, putem remarca următoarele:

Deși continuă amândouă termeni din latină, albaneza și româna au de multe ori alegeri diferite.

În cazurile prezentate mai sus, albaneza dezvoltă sensuri destul de depărtate de cele ale etimoanelor și specializează semantic termeni care în latină nu fac parte din domeniul pastoral.

Româna, cum era de așteptat, fiind o limbă romanică, continuă familii de cuvinte, în vreme ce albaneza are împrumuturi izolate.

Albaneza și-a format un sistem de denumiri pentru „pășune“, care s-ar putea explica prin relații specifice de proprietate și administrative privind utilizarea pășunilor de vară și a celor de iarnă. În română le corespunde un sistem propriu de ter-

meni latinești cu evoluții specifice. Cronologia formării unor astfel de serii de termeni este greu de stabilit în cazul unor limbi cu atestare târzie. Prudența obligă la precizarea că nu se poate spune când anume aceste împrumuturi latinești devin termeni importanți ai dreptului tradițional albanez.

Paralelele între albaneză și română nu se datorează unor simple contacte și împrumuturi reciproce explicabile printr-o simbioză continuată și în secolele VII-IX.

Note

1. G. Schramm, **Anfänge des albanischen Christentums. Die frühe Bekchrung der Bessen und ihre langen Folgen**, Freiburg im Breisgau, 1994.
2. Etimologia latină a fost propusă de G. Meyer 1891 și acceptată de Mihăescu 1981, p. 224; lipsește la Mihăescu 1993, iar Kristophson 1988, p. 83, o consideră nesigură semantic și fonetic.
3. Çabej 1962, p. 197; termen specific albanez, Tagliavini 1977, p. 147. Din aceeași familie, PASTURA > rom. *păstură* (Mihăescu 1993, p. 61).
4. Etimologie dată de Jokl 1941-1942; termen păstrat numai în albaneză, Tagliavini 1977, p. 147.
5. Kanuni 1972, p. 36 și urm.
6. Meyer 1891, p. 471, Mihăescu 1966, p. 31, 1981, p. 232, Kristophson 1988, p. 88. HIBERNIVUM > arom. *arniu* „iernat” (Papahagi 1974, Poghirc 1989, p. 39).
7. Mihăescu 1993, p. 37, 62.
8. Çabej 1967, p. 169; soluția lui este menționată ca posibilă într-o recenzie a lui H. Mihăescu RESEE 1969, 4, p. 720, care, însă, în lucrările sale nu renunță la etimologiile celelalte (vezi notele 6 și 7). Vezi și Çabej SF 1964, 3, p. 27-28, unde respinge etimologia HIBERNALIS pentru alb. *mërajë* „pășune de iarnă”, cuvânt care nu există în albaneză, fiind o formă refăcută de Hahn din *mera* < tc. (:rom. *miriște*).
9. Menționăm aici studiul lui Brâncuș (din Brâncuș 1991, p. 122 și urm.).
10. Rom. *stână* nu este de comparat cu alb. *stan* (împrumut recent din sârbocroată), ci cu alb. *shtazë* „animale” (denumire generică colectivă); pentru întreaga discuție, privitoare și la concurența cu sinonimul de origine latină, vezi Brâncuș 1983, p. 149-150.
11. Çabej SF 1964, 3, p. 18.
12. Mihăescu 1966, p. 23, Çabej 1976 b I.
13. Vezi mai ales Solta 1980, p. 106-107.
14. Pentru comparația cu sarda vezi Pușcariu 1905, p. 166; pentru evoluția de sens în română, ILR II 1969, p. 164.
15. ILR II 1969, p. 164.
16. Çabej 1976 a, p. 356.
17. Çabej 1976 a, p. 166-168.

18. Buzuku, ed. Ressuli, p. 291: *Të afëronetë bulku me korëstt: comprehendet arator messorëm* (vezi și Çabej 1976 a, 356).
19. Mihăescu 1981, p. 232.
20. Pușcariu (1974, p. 162) a atras atenția asupra diferenței de sens dintre termenii albanez și românesc. În română, BUBALUS a continuat să denumească animalul sălbatic, trăitor la nordul Dunării și necunoscut în regiunile de la sudul fluviului. În sud, ca și în limbile romanice occidentale, BUBALUS a luat sensul nou de „bivol”. S. Pușcariu trage de aici interesante concluzii asupra teritoriilor diferite pe care trăiau strămoșii românilor și cei ai albanezilor, teritorii care se învecinau și, numai într-o mică parte, se supapeau.
21. Çabej 1976 a, p. 364-366 (s.v. *burbulet*).

Abrevieri

- Banfi 1985 = E. Banfi, **Linguistica balcanica**, Bologna, 1985.
- Brâncuș 1983 = Gr. Brâncuș, **Vocabularul autohton al limbii române**, București, 1983.
- Brâncuș 1991 = Gr. Brâncuș, **Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească**, București, 1991.
- Buzuku ed. Ressuli = N. Ressuli, **Il „Messale“ di Giovanni Buzuku**, Citta del Vaticano, 1958.
- Çabej 1962 = E. Çabej, **Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen**, „Revue de Linguistique Roumaine“ VII (1962) 1, p. 161-199.
- Çabej 1967 = E. Çabej, **Shumësi i singularizuar në gjuhën shqipe**, Tirana, 1967.
- Çabej 1976 a = E. Çabej, **Studime etimologjike në fushë të shqipes**, vol. II, A-B, Tirana, 1976.
- Çabej 1976 b = E. Çabej, **Studime gjuhësore. Studime etimologjike në fushë të shqipes** vol. I, II, Prishtina, 1976.
- Coteanu, Sala 1987 = I. Coteanu, M. Sala, **Etimologia și limba română. Principii – probleme**, București, 1987.
- DA = Academia Română, **Dicționarul limbii române**, A-C, D-De, F-L (*lojniță*), București, 1913 și urm.
- Desnickaja 1987 a = A. V. Desnickaja, **K probleme obrazovanija albanskovo jazyka i albanskoj narodnosti; o latinskih elementah albanskoj leksiki**, în A. V. Desnickaja, **Albanskaja literatura i albanski jazyk**, Leningrad, 1987.
- Desnickaja 1987 b = **Romano-Balcanica**, redactor responsabil A. V. Desnickaja, Leningrad, 1987.
- DLR s.n. = **Dicționarul limbii române**, serie nouă, Academia Română, București, 1965 și urm.
- FES = **Fjalor enciklopedik shqiptar**, Tirana, 1985.
- Fischer 1985 = I. Fischer, **Latina dunăreană**, 1985.
- Haarmann 1972 = H. Haarmann, **Der lateinsiche Lehnwortschatz im Albanischen**, Hamburg, 1972.

- ILR II 1969 = Academia Română, **Istoria limbii române**, vol. II, București, 1969.
- Jokl 1941-1942 = N. Jokl, **Albanologische Beiträge zur Kenntnis des Balkanlateins**, în „Vox Romanica“ 6 (1941-1942), p. 207 și urm.
- Kanuni 1972 = **Kanuni i Lëkë Dukagjinit, përmbledhur dhe kodifikuar nga Shtjefën Gjeçovi**, ediție de Syrja Pupovci, Prishtinë, 1972.
- Kristophson 1988 = J. Kristophson, **Romanische Elemente im Albanischen** în „Zeitschrift für Balkanologie“ 24 (1988) 1, p. 51-93.
- Meyer 1891 = G. Meyer, **Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache**, Strassburg, 1891.
- Mihăescu 1966 = H. Mihăescu, **Les éléments latins de la langue albanaise** în RESEE IV (1966), p. 5-33, 323-353.
- Mihăescu 1981 = H. Mihăescu, **Locul elementelor lexicale latine din albaneză în cadrul romanității sud-est europene în Semantică și semiotică**, sub redacția I. Coteanu, Lucia Wald, București, 1981, p. 216-234.
- Mihăescu 1993 = H. Mihăescu, **La romanité dans le sud-est de l' Europe**, București, 1993.
- Papahagi 1974 = T. Papahagi, **Dicționarul dialectului aromân general și etimologic** ediția a II-a, București, 1974.
- Pellegrini 1980 = G. B. Pellegrini, **I rapporti linguistici interadriatici e l' elemento latino dell' albanese** în „Abruzzo“, Rivista dell' Istituto di studi abruzzesi XIX (1980), 1, 2, 3, p. 31-71.
- Pellegrini 1992 = G. B. Pellegrini, **Ricerche linguistiche balcanico-danubiane**, Roma, 1992.
- Poghirc 1983 = C. Poghiric, **Tentativo di rivalutazione delle concordanze lessicali romeno-albanese** în C. Poghiric, **Philologica et linguistica**, Bochum, 1983, p. 215-229.
- Poghirc 1989 = C. Poghiric, **Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivances et évolution** în **Les Aroumains**, Centre d'étude des civilisations de l' Europe Centrale et du Sud-Est, Cahier nr. 8, 1989, p. 9 și urm.
- Pușcariu 1905 = S. Pușcariu, **Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache**, Heidelberg, 1905.
- Pușcariu 1974 = S. Pușcariu, **Cercetări și studii**, ediție îngrijită de Ilie Dan, prefață de G. Istrăte, București, 1974.
- RESEE = „Revue des études sud-est européennes“, București, 1963 și urm.
- Sala 1980 = M. Sala, **Les relations entre les mots latins et ceux d' autres origines dans le roumain commun** în „Revue Roumaine de Linguistique“ XXV (1980) 5, p. 595-597.
- Saramandu 1983 = N. Saramandu, **Dialectele românești sud-dunărene și dicționarele etimologice ale limbii române** în „Studii și cercetări lingvistice“ 34 (1983) 4, p. 317-321.
- Saramandu 1989 = N. Saramandu, **Raporturile între dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromânești** în **Dialectologica**, sub îngrijirea N Saramandu, București, 1989, p. 44 și urm.
- SF = „Studime filologjike“, Universiteti shtetëror i Tiranës, Tirana, 1964 și urm.
- Solta 1980 = G. R. Solta, **Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen**, Darmstadt, 1980.

- Şiadbei 1957 a = I. Şiadbei, **Sur l'élément latin de l'albanais** în **Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIIème Congrès International des Linguistes à Oslo**, Bucureşti, 1957, p. 63-69.
- Şiadbei 1957 b = I. Şiadbei, **Contribuţii la studiul latinei orientale** în „Studii şi cercetări de lingvistică” VIII (1957) 4, p. 467-492.
- Stadtmüller 1941 = G. Stadtmüller, **Forschungen zur albanischen Frühgeschichte** în „Archivum Europae Centro-Orientalis” VII (1941), Budapesta, p. 1-196.
- Tagliavini 1977 = C. Tagliavini, **Originile limbilor neolatine**, versiunea românească îngrijită şi coordonată de Al. Niculescu; traducerea Anca Giurescu, Mihaela Cârstea Romaşcanu, Bucureşti, 1977.